

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

**ПОЛІТИКО-ПРАВОВА МЕНТАЛЬНІСТЬ
УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ
В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ
ІНТЕГРАЦІЇ**

Монографія

За редакцією професора *М. П. Требіна*

Харків
«Право»
2019

УДК 32.001:316.3(477)

П50

*За планом науково-дослідних робіт
Міністерства освіти і науки України 2016–2018 рр.*

*Рекомендовано до видання вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 11 від 27 червня 2018 р.)*

Рецензенти:

Ю. О. Куц – доктор наук з державного управління, професор, завідувач кафедри регіонального розвитку та місцевого самоврядування Харківського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України;

М. І. Панов – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінального права №2 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, заслужений діяч науки і техніки України, академік Національної академії правових наук України;

О. Ю. Панфілов – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Харківського інституту фінансів Київського національного торгівельно-економічного університету

Колектив авторів:

О. О. Безрук, кандидат політичних наук, доцент; *В. С. Бліхар*, доктор філософських наук, професор; *Л. М. Герасіна*, доктор соціологічних наук, професор; *В. В. Гулай*, доктор політичних наук, професор; *О. Г. Данильян*, доктор філософських наук, професор; *І. Д. Денисенко*, доктор філософських наук, професор; *О. П. Дзьобань*, доктор філософських наук, професор; *О. А. Дячук*; *І. В. Застава*, кандидат політичних наук; *Ю. Ю. Калиновський*, доктор філософських наук, професор; *Г. П. Клімова*, доктор філософських наук, професор; *О. М. Кириленко*, доктор соціологічних наук, професор; *О. М. Кіндратець*, доктор політичних наук, професор; *І. М. Ковальська-Павелко*, кандидат історичних наук, доцент; *М. А. Козловець*, доктор філософських наук, професор; *О. Г. Конончук*; *В. В. Кривошеїн*, доктор політичних наук, професор; *О. М. Кузь*, доктор філософських наук, професор; *Г. М. Куц*, доктор політичних наук, професор; *І. В. Кушнар'юв*, доктор політичних наук; *Є. М. Мануйлов*, кандидат філософських наук, професор; *С. Ф. Орлов*, кандидат філософських наук, доцент; *О. В. Павлишин*, доктор юридичних наук, доцент; *О. О. Павліченко*, кандидат історичних наук; *М. М. Пікула*, кандидат політичних наук; *І. О. Поліщук*, доктор політичних наук, професор; *О. В. Прудникова*, доктор філософських наук, доцент; *В. Ф. Смолянук*, доктор політичних наук, професор; *М. П. Требін*, доктор філософських наук, професор

Політико-правова ментальність українського соціуму в умовах європейської інтеграції : монографія / [О. О. Безрук, В. С. Бліхар, Л. М. Герасіна та ін.] ; за ред. М. П. Требіна. – Харків : Право, 2019. – 744 с.

ISBN 978-966-937-851-4

Монографію присвячено дослідженню політико-правової ментальності українського соціуму в умовах європейської інтеграції, історії формування політико-правового менталітету українського народу, базовим характеристикам сучасної політико-правової ментальності українського суспільства, історії, сучасному дискурсу, перспективам розвитку європейської інтеграції, впливу політико-правової ментальності на модернізацію політичної та соціокультурної систем українського суспільства за європейським вектором розвитку, особливостям формування європейських цінностей політико-правової ментальності українства на сучасному етапі вітчизняного державотворення.

Для студентів, аспірантів, викладачів закладів вищої освіти, працівників органів державного управління та місцевого самоврядування.

УДК 32.001:316.3(477)

© Безрук О. О., Бліхар В. С., Герасіна Л. М.
та ін., 2019

ISBN 978-966-937-851-4

© Оформлення. Видавництво «Право», 2019

══════ ПЕРЕДМОВА

У трагічні дні Революції Гідності Україна остаточно зробила визначальний вибір свого розвитку: рух убік Європейського Союзу, формування й розвиток тих цінностей і принципів, які є важливими як для Європи, так і для України: свободи, демократії, рівності, верховенства права, недоторканності людської гідності та поваги до прав людини, включаючи права національних меншин. Безумовно, процес формування й розвитку цих принципів і цінностей відбувався в історії європейської цивілізації дуже складно й болісно: була Інквізиція, революції, спустошливі війни, Голокост і багато чого іншого. Але європейці витримали все це й усвідомили важливість загальнолюдських цінностей і норм, сформували відповідну ментальність, яка зберігає в собі найважливіше для європейця й разом з тим детермінує його бачення світу, а також і поведінку людини у цьому світі як на рівні усвідомленого, так і не-свідомого. Це – коди життя європейців, зруйнувавши які, можна знищити їхню цивілізацію, їхню ідентичність.

Україна завжди була й залишатиметься частиною Європи, але були дуже складні часи в житті українського народу, коли його землі розривали більш потужні держави, нав'язуючи свою модель бачення світу, релігію, віру, цінності. І не завжди ця нова модель для частини пригнобленої України ґрунтувалася на європейських цінностях і нормах, більше того, у деяких випадках вона віддаляла українців від Європи. Євразійська, візантійська, азіатська моделі майбутнього розвитку України постійно протистояли її одвічному бажанню йти європейським шляхом, бути частиною європейської спільноти. Але мрія й реальність – дві різні речі. Українці жили і творили в умовах панівної моделі бачення майбутнього іншого державного утворення, з іншим панівним етносом, з його ментальністю. І ментальність українців постійно випробовувалася на міцність, на її європейськість, на спроби нав'язати своє світобачення, свої життєві цінності. Зберігаючи автентичність, українці зберігали власну ментальність, власне світобачення, власну мрію. Прийшов час, коли наша мрія почала реалізовуватися на практиці, коли ми відкрилися для Європи, а Європа відкрилася для нас, коли ми можемо дійсно побудувати державу і громадянське суспільство, які базуватимуться на європейських нормах і цінностях і стануть природною частиною європейського світу.

Декларуючи нашу прихильність до європейської та євроатлантичної інтеграції, ми повинні неупереджено поглянути на дуже складний феномен

ментальності й побачити як ідентичність, так і відмінність між нами та європейцями. А те, що у нас є ментальні відмінності з європейцями, сумніватися не доводиться, оскільки існують відмінності й між народами Європейського Союзу, що їх об'єднав. Ніхто не сумнівається, що французи відрізняються від поляків, а німці від греків, але у них є найголовніше – цінності, які їх консолідують, а не роз'єднують. Різноманіття – це чудово, коли воно базується на повазі й любові до інших народів, коли вузьконаціональне не домінує над загальнолюдським. І тому наша відмінність – це ще один діамант в родині європейських народів. Але важливо, щоб ця відмінність не базувалася на принципах і цінностях, які суперечать європейській спільності. Усвідомлення того, що народи відрізняються один від одного власним неповторним духом, притаманне вже філософській думці давнього світу, яка активно обговорювалася в епоху Середньовіччя, Відродження, Нового часу, поки в ХХ ст. не сформувалася концепція ментальності, що увібрала всі ідеї про свідоме та несвідоме світобачення людини і соціальної, етнічної спільності.

У першому розділі монографії обґрунтовується, що поняття «ментальність» і «менталітет» характеризують глибинні риси свідомості та поведінки; вони є близькими за своїм змістом категоріями як дві сторони одного явища: менталітет – сукупність стійких характеристик народу, а ментальність – конкретно-історична якість менталітету, що характеризується змінами, рухливістю і залежністю від конкретних умов. У суспільстві ментальність поглиблює взаємовідносини людей, полегшує кооперацію діяльності та групове співіснування, сприяє адаптації особистості до природного оточення й соціуму, дає можливість відрізнити «своїх» від «чужих» за символом, знаком, етикетом, створює атмосферу емоційної спорідненості, об'єднує людей у такій формі духовності, як моральна, зумовлює смислове наповнення ідеалів і цінностей на етнонаціональному та груповому рівнях об'єднання, наповнює емоційно-духовне життя індивіда, сприяє психологічному комфорту, визначає поведінку індивіда у групі та соціумі, інтегрує народ у націю. Відповідно – втрата національної ментальності може привести до втрати нації.

Доводиться, що важливими складовими ментальності є політична та правова ментальність. Під політичною ментальністю найчастіше розуміють узагальнений для всіх членів суспільно-політичної групи своєрідний політико-психологічний тезаурус, що дозволяє членам цієї групи однаково сприймати навколишню соціально-політичну реальність, оцінювати її та діяти згідно з певними нормами та зразками поведінки, прийнятими в даній спільноті, адекватно сприймаючи й уявляючи при цьому один одного. Під правовою ментальністю розуміють історично сформовану матрицю типізацій юридично значущої поведінки та правових оцінок, схему смислопобудов, що визначає правове мислення, залишаючись повністю невлвовимою в рефлексії.

Розглянуті політична і правова ментальність українського суспільства та їх інтегральний феномен – політико-правова ментальність, сутність та структурні компоненти політико-правової ментальності українського соціуму. Пропонується розглядати політико-правову ментальність як сукупність (систему) політико-правових архетипів і уявлень, стійких, звичних образів, форм і стилю політико-правового мислення, які в різних соціумах, етносах, типах цивілізацій тощо мають власний зміст, по-різному поєднуються, але завжди є підґрунтям сприйняття компонентів національної державності (юридичних і політичних інститутів, національних і конфесійних відносин та ін.), визначають специфіку політико-правової поведінки індивіда, тих або інших соціальних і професійних груп, державних органів і посадових осіб тощо.

Україна конституційно закріпила своє європейське майбутнє, але цього мало. Потрібно осмислити процес створення європейської спільності, передумови виникнення, політико-правові засади існування, основні етапи становлення Європейського Союзу, особливості сучасного етапу європейської інтеграції, формування європейської правової та політичної свідомості. Що і зроблено авторами у другому розділі монографії. Доводиться, що стратегія національного розвитку – це стратегія синхронізації процесів національного самоствердження та інтеграції України в Європу. Саме в такій послідовності: нація, що прямує до свого повноцінного буття в європейській спільноті, має насамперед досягнути національного самоствердження. Також необхідно враховувати менталітет нації при реформуванні країни, оскільки новітні соціальні форми, які реформатори запозичують – ринкова економіка, парламентська демократія, правова держава, – не є культурно-нейтральними. Ці структури тільки зовні є «байдужими» до менталітету соціальними технологіями. Насправді вони мають глибинні соціокультурні основи, які модернізаторам ще належить виявити, перш ніж приймати рішення про перенесення їх на підґрунтя своєї культури.

Третій розділ монографії присвячений розглядові історії формування політико-правового менталітету українського народу із давнини до сьогодення. Обґрунтовано, що політико-правовій ментальності українського народу властиві такі системотворчі ознаки: інтроверсивність вищих психічних функцій у сприйнятті навколишньої дійсності, що виявляється у зосередженості особи на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу; кордоцентричність, що проявляється у сентименталізмі, чутливості, емпатії, любові до природи, у пісенному фольклорі, яскравій обрядовості, естетизмі народного життя, культуротворчості; перевага емоційно-чуттєвого над волею та інтелектом, перевага морального буття над інтелектуальним стосовно екзистенціального значення; анархічний індиві-

дуалізм; меншовартість – певний тип самооцінки, пов'язаний із визначенням недостатності своїх національних особливостей порівняно з іншими народами та націями або внаслідок браку внутрішніх національних якостей, які виникли внаслідок зовнішніх обставин. Аналіз історичних форм державності українського народу дозволив визначити кілька головних властивостей його політичного менталітету, які тією чи іншою мірою притаманні йому протягом усієї історії й які мають скласти зміст національної ідеї. Серед базових рис політичного менталітету українства слід назвати демократизм, конституціоналізм, екзистенціальний індивідуалізм, егалітаризм. У цьому зв'язку новітня українська ідея полягає у створенні суверенної держави, яка б основні риси політичного менталітету українства використала як головні постулати ідеології свого розвитку.

Вплив політико-правової ментальності на модернізацію політичної та соціокультурної систем українського суспільства за європейським вектором досліджується у четвертому розділі монографії. Доведено, що необхідність модернізації політичної та соціокультурної систем української держави зумовлюється екзистенційними викликами, які постали перед нею на сучасному етапі розвитку. Складність реалізації цього процесу пов'язана з воєнною та економічною ситуацією, проте цей чинник може вплинути й позитивно, з точки зору мобілізації ресурсів на модернізацію. Очевидним є той факт, що рушійною силою, агентом модернізації має стати політичний правлячий клас. Але необхідно враховувати такі моменти, що характеризують загальну політичну ситуацію в країні: інерційність кризових процесів, суперечність формування ринкових відносин і слабкість фінансової системи, труднощі створення децентралізованої управлінської інфраструктури й досягнення економічної самостійності регіонів; наростання протиборства політичних сил, непомірна зарозумілість певних партій, рухів і їхніх лідерів, що незмінно намагаються подати свої амбіції як вираз «волі та інтересів народу»; складність відносин президентських, урядових структур і представницьких органів влади, падіння їхнього рейтингу, поступове зниження довіри до них з боку громадян, а відтак наростання напруженості й небезпеки переходу до диктатури; правовий нігілізм, зростання злочинності, зрощення владних структур із кримінальними угрупованнями. Звідси страх перед анархією і беззладдям; певний ступінь дезінтеграції держави внаслідок впливу сепаратизму, розмитість відчуття елементарного соціального порядку; ціннісно-етичний і культурний вакуум, що сприяє поширенню релігійно-культових ідеалів, містики, етнонаціонального егоїзму; песимізм соціальних очікувань, розчарування народу щодо результатів реформ, втрата значною частиною населення віри в можливість виходу з кризи без цілісного й переконливого плану реформування країни.

Процес модернізації українського суспільства також пов'язаний із реформуванням української політико-правової системи, формуванням антикорупційних цінностей у системі політико-правової ментальності, солідаризмом як основою консолідації соціокультурного простору України. Оскільки європейська ідея, утілена в національній меті (вступ до ЄС), дедалі більше опановує українське суспільство, вимоги консолідації суспільного запиту на європейську інтеграцію та підвищення рівня свідомої підтримки членства України в ЄС, пов'язані із формуванням європейської політичної свідомості українців, потребують більш різноманітних засобів: цілеспрямованого впливу на громадян України різних суб'єктів євроінтеграційного процесу, зокрема інститутів ЄС, державних і недержавних установ України; традиційних ЗМІ та інтернет-медіа; неформального спілкуванні українців у соціальних мережах і форумах; особистого спілкування із представниками європейського співтовариства.

Євроінтеграційні прагнення України детермінують трансформацію всієї політичної системи на основі ліберально-демократичних стандартів, до яких належать: ідеї верховенства права, свободи індивіда, непорушності приватної власності, громадянського суспільства, плюралізму, конкуренції як основи ринкової економіки, толерантності та ін. Вони здійснюють потужний вплив на формування спільної європейської ідентичності й є привабливими для українців, про це мова йде у п'ятому розділі монографії. Виявлено базові характеристики стереотипізації та міфологізації як домінуючих практик у формуванні національної ідентичності в Україні. Специфіку формування стереотипів визначено на основі аналізу взаємозв'язку, з одного боку, між поняттями міфу, стереотипу, архетипу, а з другого – між поняттями бренду, іміджу та ідентичності бренду. Визначено базові стратегії формування української національної ідентичності. Проаналізовано процеси державотворення у контексті національної політико-правової ментальності, вплив Церкви як одного із ключових соціальних інститутів на регулювання суспільних відносин в Україні, модель оптимізації державно-церковних відносин у вирішенні загальної кризи національної ідентичності, політико-суспільні тенденції правових відносин влади із Церквою в українських реаліях євроінтеграції.

Останній розділ присвячений аналізу особливостей формування європейських цінностей політико-правової ментальності українства на сучасному етапі вітчизняного державотворення. Доведено, що політико-правові цінності – це сукупність ідей, еталонних уявлень, стійких соціопсихологічних установок (орієнтацій, стереотипів, переживань), що відтворюють у своїй сутності політичні ідеали, бажання та інтереси соціальних суб'єктів,

визначають стратегію і тактику, спрямованість політичної діяльності людей. Політико-правові цінності в менталітеті народу характеризуються необхідними соціальними ознаками: їх виникнення є продуктом спільних духовних практик людей, а реалізація можлива лише у процесі загальних дій; вони безпосередньо пов'язані з єдиним інтересом соціальної спільності; мають активний характер впливу на всі сторони і механізми публічної політики, державної влади, правотворення та правозастосування. Завдяки системі визнаних цінностей у менталітеті народу здійснюється добір та ієрархізація політичних і правових пріоритетів; формуються інструментарій і технології політичної та правової діяльності; визначається характер юридичної аргументації у правових процесах, створюються й змістовно акцентуються програми життя соціуму, політичні та правові реформи.

Квінтесенцією політико-правової ментальності українського народу є національна ідея. На сучасному етапі розвитку України вона набула демократичного та євроінтеграційного забарвлення, зберігаючи при цьому ментально-духовні особливості українського народу. Процес формування європейських цінностей політико-правової ментальності українства на сучасному етапі вітчизняного державотворення розглянуто крізь призму низки проблем: осмислення феномена політико-правової свідомості та його значення для становлення інститутів громадянського суспільства; правового виховання як детермінанти формування політико-правових цінностей європейського формату; ціннісних наративів національної безпеки України в контексті євроінтеграційних трансформацій; європейського вектору вітчизняного державотворення як об'єкта інформаційної безпеки України; суспільної ідеї державно-церковних відносин як мети національної безпеки європейського рівня; основних ідеологічних загроз безпеці держави та світоглядно-ціннісних передумов їх подолання.

Безумовно, автори не претендують на всебічне аналізування такого складного феномена, як політико-правова ментальність українського соціуму. Будь-який розділ цієї книги сам може бути розгорнутий в окрему монографію. Це свідчить про те, наскільки важливо осмислити цей феномен, оскільки майбутнє людства, у тому числі громадян України, пов'язане з його подальшим концептуальним удосконаленням і перетворенням теоретичних положень на реальне політико-правове життя, реальну європейськість.

БАЗОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СУЧАСНОЇ ПОЛІТИКО- ПРАВОВОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ

1.1. Феномен політичної ментальності: сутність і концептуальні підходи

Усвідомлення того, що народи відрізняються один від одного «власним неповторним духом», характерне вже для філософської думки Античності й Середньовіччя. Проте тогочасні дослідження мали радше описовий характер і практично-рекомендаційну спрямованість, що полягала в ґрунтовному аналізі традицій і звичаїв різних народів, їхньому ставленню до тих чи інших суспільних явищ і процесів. Разом з тим уперше в чіткій формі ідею прообразів пізнання та культури висловив Платон, який посилався на віковічні ейдоси, що стоять за діями людини. Праформи, чи за сучасною мовою архетипи, характеризують розвиток соціокультурних явищ, у найвиразнішій формі вони виступають у національних культурах, які втілюють долю та історичний досвід народів.

Кардинальних трансформацій дослідження менталітету та ментальності зазнали в епоху Нового часу, що зумовлено швидким розвитком історії, географії, антропології, мовознавства, призвело до комплексного вивчення накопиченого етнографічного матеріалу, появи перших теоретичних моделей, спрямованих на з'ясування механізмів і закономірностей поведінки різних народів у межах цілісного історичного процесу. Окрім того, ця епоха позначена зростанням участі громадян у вирішенні історичної долі власних держав, що прискорило процес формування європейських націй, а відтак загостило питання щодо ментальних відмінностей поміж народами в предметному полі тогочасної соціально-політичної філософії.

В епоху Просвітництва відмінності між менталітетами різних народів досліджувалися переважно крізь призму географічного детермінізму, що загалом відповідало провідним тенденціям тогочасного філо-

софування. Значний внесок у дослідження цього соціального феномена здійснив Йоганн-Готфрід Гердер, який обґрунтовував детермінованість рис менталітету певної нації способом її життя, системою суспільного виховання, особливостями політичного ладу, а необхідною умовою розуміння його змісту називав вивчення історії народу, його культури. Зокрема, він зазначав, що єдиний характер народу (тобто його менталітет) «визначає їх (людей. – *Авт.*) спосіб життя, і ведення господарства, і виховання, і форму правління, і хід справ, і звичаї війни і миру... І чесноти, і пороки – все це особливий, неповторний характер!»¹. Цей «генетичний дух, характер народу, – зауважував мислитель, – це взагалі річ вражаюча і дивна. Його не можна пояснити, не можна і стерти з лица землі: він старий, як нація, старий, як ґрунт, на якому жив народ»². Й.-Г. Гердер, описуючи природу менталітету народу (його генетичного духу), стверджував, що «людина бере свій початок від роду і виникає кожна в своєму племені і роді, то вже тому вся її освіта, виховання і спосіб мислення є генетичними. Ось де джерело особливих національних характерів, що глибоко відбиваються у найдавніших народів, вони виразно малюються у всіх діях і проявах будь-якого народу на цій Землі. Подібно тому, як ключ, що б'є із землі, приймає в себе сили, частки і смак ґрунту, у якому він накопичувався, так і давній характер народу бере свій початок з родових рис, з умов його частини світу, з обставин способу життя і виховання, зі справ і подвигів, скоєних в цю ранню пору, – з усього, що дісталось в спадок народу. Звичаї батьків проникли глибоко в душу і стали внутрішнім прообразом для всього роду»³.

Клод Адріан Гельвецій ставив у пряму залежність зміни характеру народу від соціальних переворотів. Так, у роботі «Про людину» він розглядає характер народу, властивості характеру, аналізує причини, які привели до формування цих властивостей. «Кожна нація, – пише мислитель, – має свій осібний спосіб бачити й почувати, який становить її характер; і в усіх народів цей характер або раптово змінюється, або поволі переінакшується залежно від раптових чи непомітних змін, які відбуваються у формі їх урядування, отже, в громадському вихованні»⁴.

¹ Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества / Перевод и прим. А. В. Михайлова. Москва: Наука, 1977. С. 162.

² Там само. С. 314.

³ Там само. С. 344–345.

⁴ Гельвецій К. А. Про людину, її розумові здібності та її виховання / Пер. з фр. В. Підмогильного. Київ: Основи, 1994. С. 143.